

A debreceni református hittudományi kari tanárok tudományos pályájának néhány jellemzője.* (Életrajzi adattárunk alapján)

Kovács I. Gábor

Hosszabb ideje folyó történeti tudáselit kutatásunk keretében foglalkozunk az 1848 és 1944 között Magyarországon működött nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokkal. Hozzákezdünk a közel száz év alatt királyi/kormányzói kinevezést kapott, egyetemi tanári esküt tett 1044 egyetemi tanár életrajzi adattárának az elkészítéséhez. Az egyes személyekről szóló szócikkek címszavairól ld. az 1. sz. táblázatot.

Elkezdjük az ezen séma szerint készülő adattár építését. Ebben a munkában felekezeti csoportok szerint haladunk, mert korábban a két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációját vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a leginkább a társadalom középrétegeiből származó egyetemi tanárok körében jól megfigyelhetők voltak bizonyos szocio- és etnikulturális alakzatok, döntően kisebb-nagyobb felekezeti-művelődési tömbök.¹ A jól körülhatárolható zsidó és zsidó származású egyetemi tanári csoport adattárát már közzeltük.² Most a 183 református egyetemi tanár szócikkein dolgozunk azzal a feltevéssel, hogy ennek a csoportnak a hátterében a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó, magyar etnikumú, történetileg kiforralt alakzat áll. A debreceni tudományegyetem református hittudományi kara húsz tanárának elkészült prozopográfiáját elemezve igazolódni látszik, hogy a 18. századtól kontinuuusan létezett ez a református felekezeti-művelődési alakzat. Centrumában a német Pfarraushoz hasonló papi rend volt, tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve, szoros kapcsolati hálóval kötődve a kismemességhez. A papi hivatás öröklődött, prédikátori dinasztiák alakultak ki, de az alakzat létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a folytonos kiegészülés volt újabb személyekkel, családokkal. Ugyanakkor azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, a hangsúlyeltolódások ellenére egyfajta állandóság jellemezte. Amint azt egy utóbbi írásunkban részletesebben is bemutattuk, magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és

* A tanulmány elkészítését a K 109209 számú OTKA program és a Dunamelléki Református Egyházkerület támogatta.

¹ KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.* Bp., 2011. 192–193. p.

² *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció.* Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású tanárok. Szerk.: Kovács I. Gábor. Bp., 2012.

honorácior értelmiségi csoportok, kisebb református birtokos nemesek tartoztak ide.³

Most pedig a debreceni református hittudományi kari professzorok elkészült életrajzi adattárának alapján más vonatkozásokat, elsősorban a tudományos pályára kerüléssel, a tudományos pályafutással kapcsolatos néhány mutatót szándékozunk elemezni.⁴ Ennek jobb megértéséhez először nagyon röviden bemutatjuk a református hittudományi kar létrejöttének körülményeit, majd azt, hogy az 1914 és 1950 közötti húsz professzort tulajdonképpen három nemzedéki csoportra tagolhatjuk.

A debreceni tudományegyetem s benne a református hittudományi kar megalakulásának történetét az események résztvevője, Kun Béla jogakadémiai, majd egyetemi tanár még 1917-ben megírta.⁵ Később ugyanezt részletesebben is taglalta, keretbe foglalva az előzményekkel és a későbbi fejleményekkel.⁶ Foglalkozott vele Varga Zoltán, az első debreceni egyetemtörténeti monográfia szerzője is.⁷ Legújabbban pedig az egyetem százéves évfordulójára írott modern összefoglalásban Fekete Károly és Mudrák József pontos és magvas írásai foglalták össze a legfontosabb tudnivalókat.⁸ Ezekre az írásokra támaszkodva mi most csak az egyetem és a kar alapításának néhány olyan mozzanatát említjük meg, amelyeknek figyelembe vétele fontos a későbbiek megértéséhez. Fontos tudni, hogy az új állami egyetem formális értelemben nem volt a Kollégium jogutódja, de egyértelműen annak bázisán jött létre. A Kollégiumot, benne a teológiai és a jogi akadémiát is fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület az egyetem alapítására készülve Debrecen város támogatásával a 19. század végétől fokozatosan gyarapította az akadémiai tanszékek számát, s 1908-ban létrehozta a tanárképzés céljával a Kollégium harmadik főiskolai szintű intézményét, a Bölcsészeti Akadémiát. 1907 és 1912 között a Kollégium akadémiai tanszékeinek száma kilenccel szaporodva elérte a huszonnégyet. Ez volt az az intézményi alap, amely a későbbi egyetem négy kara közül háromnak a kiindulópontja volt.

³ KOVÁCS I. GÁBOR: A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiája és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája. In: *Korall*, 2014. 56. sz. 46–68. p.

⁴ Az elemzés alapját képező adattár elérhető a *Korall* folyóirat honlapján az 56. szám alatti „E-függelék” menüpontból: http://korall.org/efg_ - 2014. december.

⁵ KUN BÉLA: A debreceni egyetemért. A tiszántúli református egyházkerület emlékkönyve a debreceni m. kir. tudományegyetem létesítésének történetéről. Debrecen, 1917.

⁶ KUN BÉLA, SZENTPÉTERI: Az egyetemmé alakulás története, a Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek, mint egységnek az életében. [Debrecen], 1941.

⁷ VARGA ZOLTÁN: A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944. [Debrecen], 1967.

⁸ FEKETE KÁROLY: A Debreceni Egyetem bölcsője, a város református kollégiuma. In: A Debreceni Egyetem története, 1912–2012. Szerk.: Orosz István – Bartha János. Debrecen, 2012. 16–27. p.; FEKETE KÁROLY: A Református Hittudományi Kar. In: Uo. 115–140. p.; MUDRÁK JÓZSEF: Egyetemalapítás: tervek és a Debreceni Tudományegyetem megalakulása. In: Uo. 41–56. p.

Az egyházkerület 1905-ben mondott le végleg a református egyetem tervéről, s 1908 után Debrecen város egyetemi bizottságával együtt az állammal való megegyezésre törekedett. Lemondott saját akadémiai fenntartásáról, s támogatta egy négy karú állami egyetem alapítását. Az egyházkerület, a debreceni református egyház és Debrecen városa jelentős anyagi erő, elhelyezés és építési területek felajánlásával járult hozzá az universitas létrehozásához. 1911 végére körvonalazódott a megegyezés, amelyet Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. november 4-i rendelete rögzített. E szerint a létrehozandó állami egyetemen református hittudományi fakultás is lesz, induláskor hét tanszékkal. A kar fenntartásához az egyházkerület hetvenezer korona éves átalányösszeggel járul hozzá, amely összeget a tanszékek szaporodása esetén megfelelő arányban emelni fog. Erre a karra is a szokott módon egyetemi jelölés alapján a király nevezi ki a tanárokat, de az egyházjog és a bölcselet tanára kivételével csak lelkészképzéssel rendelkezőket lehet kinevezni. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kari tanárainak a kinevezéséhez az esztergomi prímás hozzájárulása kell, itt is szükség lesz előzetes egyházi hozzájárulásra. Ezt a református egyházalkotmány elvei szerint egy olyan bizottság adja majd, amelynek tagja a tiszántúli egyházkerület püspöke, világi főgondnoka és a Debreceni Református Egyházközség egyik – lelkészi vagy világi – elnöke. A tanári kar lelkész tagjai az egyházi törvények szerinti fegyelmi vétségeikért az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak. A kar végzett hallgatóinak lelkésszé minősítése az egyházkerület jogköre.⁹ A miniszteri leirat rögzítette, hogy a Kollégium biztosít helyiségeket a hittudományi karnak s rá tartozik ezek dologi költségét is fedezni. A Kollégium könyvtárát és gyűjteményeit az egyetem tanárai és a hallgatók díjtalanul használhatják. A világi karokra az egyházkerületnek nincs befolyása s velük kapcsolatos kötelezettsége sincs. Az egyetemi évnyitó és évzáró ünnepet megelőző istentiszteletet azonban a teológiai kar egyik tanára tartja a Nagytemplomban, amelyen hivatalosan részt vesz az egyetem tanácsa a rektorral együtt.¹⁰ A miniszter ehhez a következő héten még azt az ígéretet fűzte, hogy a hittudományi kar tanárai az államtól ugyanazt a fizetést kapják, mint más karok tanárai s korábbi szolgálati idejüket méltányos módon beszámítják.

A megegyezést, a főiskolai intézmények megszüntetésével együtt jóváhagyta az egyházkerület közgyűlése, majd 1912. április 26-i ülésén az Egyetemes Konvent is, mint a magyarországi református oktatás és köznevelés legfőbb irányító hatósága. A debreceni s vele együtt a pozsonyi tudományegyetem létrehozásáról szóló törvényt az országgyűlés 1912. július 7-én fogadta el, s mint az 1912. évi XXXVI. törvénycikk július 11-én jelent meg az Országos Törvénytárban. A törvénycikk a pozsonyi tudományegyetemen evangélikus hittudományi kar létrehozásáról is rendelkezett. Így a budapesti római katolikus egyetemi hittudományi kar után mindkét nagyobb protestáns felekezetnek is lehetősége nyílt egyetemi szintű teológiai képzésre a doktoráltatás jogával együtt. Ezek az egyetemi

⁹ Ezt később, 1913 májusában az új kultuszminiszter, Jankovich Béla úgy pontosította, hogy a lelkészi képzés is az egyházkerület kompetenciája.

¹⁰ Ez is a budapesti tudományegyetemen fennálló szokásrendet követte.

hittudományi karok 1950 augusztus végéig álltak fenn, ekkor ugyanis miniszterelnöki rendelettel leválasztották őket az egyetemekről, s ezzel visszaminősültek teológiai akadémiákká.

Visszatérve az időrendhez, az egyetem 1914 szeptemberi megnyitására – egyelőre három karral: hittudományi, jogi, bölcsészeti – 1914. január 20-án állapodott meg Jankovich miniszter az egyházkerület és Debrecen városa egyesített küldöttségével. Az egyetemi tanári állásokra, köztük a hittudományi kar hét tanszékére 1914. március 31-i határidővel hirdetett pályázatot a miniszter. Az egyházi bizottság a hittudományi karra pályázók mindegyikének kiadta azt a bizonyítványt, amely szerint egyházi szempontból nincs ellenük kifogás. A kar pályázatainak érdemi elbírálására a miniszter a református egyház kiemelkedő lelkészi tagjaiból hozott létre bizottságot. A kollégium megszűnő teológiai akadémiáján hat tanszék volt, amelyek közül az egyháztörténelem tanszéke Balogh Ferencnek (1836 – 1913), a debreceni újortodoxia meghatározó alakjának 1913-as halála óta nem volt betöltve. A gyakorlati teológia tanszékének tanára, Csiky Lajos (1852 – 1925) pedig nyugdíjazását kérte. Így végül is négy volt akadémiai tanár adta be pályázatát: Erdős József az újszövetségi, Sass Béla az ószövetségi, Kiss Ferenc a lelképásztorkodástani, Lencz Géza pedig a dogmatika tanszékére. Ők valamennyien sikeresen pályáztak.

A fennmaradó három tanszékre elvileg nyitottabbak voltak az esélyek. Ennek története még nincs feldolgozva, de elgondolkoztató Ravasz Lászlónak (1882–1975), a kolozsvári teológiai fakultás akkori gyakorlati teológiai tanárának, a már országosan ismert teológusnak 1914. március 4-én kelt levele, amelyet Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli püspöknek, az Országos Református Lelkészegyesület elnökének a pályázatok érdemi bírálatát végző bizottság meghatározó tagjának írt: „Nem teszi be a lábát a debreceni egyetemre, akit Te nem akarsz, és feltétlenül beteszi az, akit Te akarsz”.¹¹ Mindenesetre a gyakorlati teológia tanszékére az egyébként kiváló tehetségű Ferenczy Gyula kapott kinevezést, aki több évig folytatott külföldi tanulmányokat, s 1896-tól a kollégium bölcsészeti akadémiájának történelemtanáráként az asszirológiától kezdve sokféle tudománnyal foglalkozott, de egyiknek sem vált igazi szaktudósává, viszont 1907-től Baltazár elnöksége mellett az ORLE főtitkára is volt, s Baltazár közéleti-politikai küzdelmeit is tevékenyen támogatta.

Nem tudjuk biztosan, hogy az újonnan felállított vallástörténet és rokontudományok tanszékére pályázott-e a fiatal Varga Zsigmond, aki összesen több mint négy évig folytatott külföldi tanulmányokat a bibliai tudományok, a sémi nyelvészet és a vallástörténet kimagasló tudósainál a berlini, genfi, utrechti egyetemeken, valamint állami ösztöndíjjal Londonban és Párizsban, s 1911-ben egyrészt sémi összehasonlító nyelvészetből doktorált a budapesti bölcsészkaron, másrészt a kolozsvári teológián habilitált ó- és újszövetségi bibliai tudományokból. Mindenesetre feltűnő, hogy Varga a kolozsvári teológiai fakultás frissen kinevezett rendkívüli tanáráként az egyetem megindítása előtti évben, 1913. szeptember 1-jétől átpályázott Debrecenbe, ahol ekkor a kollégium

¹¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I/1/e. 525/1914. Idézi: IRINYI KÁROLY: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918. Debrecen, 2002. 284. p.

nagykönyvtárának ideiglenes könyvtártisztje lett. A hittudományi kar vallástörténet tanszékére viszont az egyébként nagy tudományú és sok nyelvet beszélő, de rendszeres külföldi egyetemi tanulmányokat nem folytatott, tudományos fokozattal nem rendelkező szeghalmi lelkészt, Csánki Benjáminnt nevezték ki.¹² Az egyháztörténelem tanszéket Zoványi Jenő, a sárospataki teológiai akadémia tanára kapta meg, aki korábban súlyos konfliktusba került a sárospataki intézménnyel.¹³

Az induláskor, 1914 augusztusában kinevezett hét tanárt generációs szempontból összetartozónak tekinthetjük. (Ld. 2. sz. táblázat.) Erdős József 1856-os születésével a legidősebb volt, de a többiek mind 1861 és 1870 között születtek. Ehhez az első kohorszhoz számíthatjuk még az 1866-os születésű Pokoly Józsefet is, aki ugyancsak 1922-től lett a kar tanára, de őt is 1914 augusztusában nevezték ki az egyetem bölcsészkarára.¹⁴ Kinevezésük idején negyvennégy és ötvenhárom éves kor között lévén valamennyien erejük teljében levő, tevékeny férfiak voltak ötvenéves átlagéletkoraival.

A hittudományi kar tanárainak következő ötös csoportja generációs szempontból az előbbieknél is szorosabban összetartozott. Őket 1921 és 1930 között nevezték ki a különböző okokból megüresedett tanszékekre (tanszékcseré, fegyelmi, nyugdíj, elhalálozás). Ebben a szakaszban a tanszékek állásainak betöltése már az általános egyetemi eljárási szabályok szerint az egyetemi autonómia keretei között történt. A kari tanács és az egyetemi tanács felterjesztése alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter tett javaslatot a kormányzónak. Annyi eltérés azért még mindig volt a megszokott egyetemi gyakorlattól, hogy a betöltendő tanszékekre egy esetben sem írtak ki pályázatot, hanem rendre egy-egy kiválasztott tudóst hívtak meg. Igaz, hogy két esetben a meghívás nem járt eredménnyel, mert a kiszemelt tanárok azt nem fogadták el. Így 1921-ben az egyházszertartástan és valláspedagógia tanszékekre, majd 1929-ben az újszövetségi tanszékekre mégiscsak hirdettek pályázatot.¹⁵ Ebből a generációból valamennyien 1886 és 1890 között születtek. Kor szerint hozzájuk tartozott az egyébként 1936-ban kinevezett Makkai Sándor, volt erdélyi püspök, aki szintén 1890-ben született. Hatuk átlagéletkora egyetemi tanári kinevezésükkor éppen negyven év volt, ami tíz évvel kevesebb, mint az előző generáció kinevezéskori átlagéletkora.

A harmadik s egyben utolsó nemzedék egy tagját 1934-ben, a többi ötöt pedig 1940 és 1947 között nevezték ki. Őket, egy kivételével, teljesen hozzásimulva az általánosabb egyetemi gyakorlathoz, már pályázat útján

¹² Csánki 1918-ban át is ment az akkor alapított keresztyén erkölces tanterv tanszékére s ezzel nyílt meg a lehetőség arra, hogy Varga Zsigmond a vallástörténeti tanszékére kerüljön.

¹³ 1910-ben elmozdították állásából. Fellebbezés után a konventi bíróság 1912-ben visszahelyezte Sárospatakra, de tanítani nem engedték.

¹⁴ Őt eredetileg 1911-ben hívták meg Debrecenbe a kolozsvári teológiai fakultás egyháztörténelem tanszékéről a bölcsészeti akadémia újonnan felállított egyetemes történelem katedrájára, s onnan nevezték ki 1914-ben az egyetem ugyanezen tanszékére.

¹⁵ Igaz, hogy erre csak egy pályázó volt.

választották ki.¹⁶ 1896 és 1910 között születtek, tehát nem estek annyira közel egymáshoz, mint a második generáció tagjai. Életkor átlaguk két évvel kevesebb volt az előzőnél, s köztük voltak a legfiatalabb korban kinevezett tanárok: Czeglédy Sándor harmincegy, Vasady Béla harminckét évesen lett egyetemi tanár.

A teológia előtti időszakból még két közvetlen szocializációs közeget érdemes megnéznünk professzoraink személyes életéből. Ami a tanárok szüleinek családját illeti, 19 apa volt református s csupán egy római katolikus. Az anyák között 16 a református, 4 a római katolikus. Vallásilag tehát a szülők családja meglehetősen homogénnek tekinthető. Egyedül Zoványi Jenő apja volt római katolikus. (Sőt maga Zoványi is csak tizennyolc éves korában tért át anyja református vallására.¹⁷)

Ha ezután számba vesszük középiskolai tanulmányaikat, akkor azt látjuk, hogy tizenötön közülük református gimnáziumba jártak, egy evangélikusba s csupán négyen tanultak anyagi kényszerűségből lakóhelyük római katolikus (három esetben premontrei) iskolájában.¹⁸ A meghatározó tehát a református, illetve protestáns középiskolázás volt. Ezen belül kétharmados aránnyal dominált a debreceni kollégium illetve az olyan iskolák, amelyek korábban a kollégium partikulái voltak: Szatmár, Hódmezővásárhely, Karcag, Mezőtúr, Kecskemét, Zilah. Ezen kívül Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak és Pápa adott egy-egy középiskolás diákot.

Megvizsgálva, hogy a tanárok hol végezték rendes teológiai tanulmányukat, azt látjuk, hogy az első generációban csaknem kizárólagos volt a századfordulós debreceni református tudományosságba való beágyazódás. A második összetettebb generációban a legjelentősebb a kolozsvári teológia neveltjeinek jelenléte volt. A harmadik generáció is összetett, de ezen belül már a legfontosabb a saját nevelésű, a Debrecenben immár egyetemi szinten képzett doktorált, habilitált teológusok szerepe. Emellett figyelemreméltó itt az is, hogy diákként vagy teológiai tanárként négyen is megfordultak a pápai kollégiumban. A hazai református iskolaközpontok közül a budapesti teológia és a sárospataki kollégium viszonylag kis szerepet játszottak a debreceni egyetemi hittudományi kari professzorok életében.

Jelentős különbségek mutathatók ki az egyes generációk között, ha megvizsgáljuk a tudományos pályára kerülés néhány mutatóját. Először azt érdemes megnéznünk, hogy tanáraink hány év lelkészi szolgálat után és hány évesen kerültek olyan pozícióba, hogy főállásban tudománnyal foglalkozhattak.¹⁹ A leghosszabb, átlagosan 10,5 éves lelkészi gyakorlata az

¹⁶ A kivételt a dogmatika tanszék betöltése jelentette. Ennek oka az volt, hogy a gazdasági válság miatt a Lencz Géza 1932-es halálával megüresedett dogmatika és vallásbölcselet tanszék két évig helyettesek látták el, s amikor a minisztertől engedélyt kaptak a tanszék rendkívüli tanárral való betöltésére, akkor a helyzet gyors cselekvést kívánt, s ezért következett a hosszadalmas pályázati procedúra helyett a meghívás.

¹⁷ Nyolc évig egyébként a zilahi református gimnáziumban tanult.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül háromnak az apja református lelkész volt.

¹⁹ Nemcsak az egyetemi tanári, hanem az akadémiai tanári, a lelkészképző intézeti és a könyvtári pozíciót is ilyennek tekintettük.

első generációnak volt, jóllehet Csánki Benjámint volt közülük az egyetlen, aki parókus lelkészségből (18 évi szolgálat) került egyenesen az egyetemi katedrára. A többiek egyetemi tanári kinevezésük előtt hosszabb-rövidebb idő óta már mind akadémiai tanárok voltak, de az akadémiai tanárságot megelőzően – Sass Béla és Pokoly József kivételével – bevett módon jónéhány évig lelkészkedtek.²⁰ Átlagosan így 36,6 évesen kerültek tudományos pozícióba. Ez tehát hét esetben először teológiai akadémiai, egy esetben pedig egyetemi tanárságot jelentett. A második generáció tagjainak lényegesen kevesebb, átlagosan mintegy 3,8 éves lelkészi gyakorlata volt a tudományos pályára lépés előtt.²¹ Ez azzal is magyarázható, hogy ők a 11 évig lelkészkedő Csikesz Sándor kivételével több-kevesebb tudatossággal már eleve tudományos/oktatói pályára készültek. Varga Zsigmond, Erdős Károly, Révész Imre csak éppen hogy a kötelező segédlelkészi évet tudta le. De Makkai László is alig két évig (anyagi kényszerűségből) volt gyülekezeti lelkész. Kállai Kálmán pedig körülbelül hat évig működött, mint a külföldi magyarság gondozását végző missziói lelkész. Nagyjából hasonlóak az átlagos mutatói a céltudatosan tudományos pályára készülődő harmadik nemzedéknek. Közülük csak a sokféle nehézséggel küzdő, nehezen pályára kerülő Soós Béla volt két részletben (Erdélyben illetve Debrecenben) hosszabb ideig gyülekezeti lelkész. A többiek csak segédlelkészként működtek.²²

A tudományos pályára készülést két további mutató segítségével vizsgálhatjuk. Számba vesszük egyetemi tanáraink külföldi tanulmányait és azt is, hogy ki milyen tudományos fokozatot szerzett. (Ld. a 3–4. táblázatok.) A külföldi tanulmányutaknál azt láthatjuk, hogy a református diákok évszázadok óta megszokott peregrinációja töretlen mindhárom generáció esetében.²³ A különbség inkább csak a peregrináció irányában volt. Az első generáció teológusainak legfontosabb célpontja a közeli Bécs protestáns teológiai intézete volt. A Bécsben tanuló négy későbbi egyetemi tanár közül kettő fokozatot is szerzett Bécsben néhány évvel az ösztöndíjas tanulmányok után. (Erdős József, Lencz Géza). Bécs mellett a második célpont Németország volt. A magyar református diákok évszázadok óta bejárattott útiránya volt Hollandia is. Az első nemzedékből ketten tanultak egy-egy évig Utrechtben.

A második generációból már senki sem tanult Bécsben, s csak a korábban ott doktorált Erdős József fia, Erdős Károly szerzett ott licenciátust, majd ugyanott doktorált is. A berlini egyetem viszont változatlanul fontos célpont maradt. A hollandiai Utrechtben ugyanúgy ketten tanultak, mint az első kohorszból. Újdonság azonban, hogy Kállay Kálmán az 1761-ben alapított rangos Stipendium Bernardinum hároméves

²⁰ A skála Ferenczy Gyula 7 évétől Kiss Ferenc 27 éves lelkészi szolgálatáig terjedt.

²¹ Révész Imre akadémiai tanárkodása és egyetemi tanári kinevezése között is volt gyülekezeti lelkész.

²² A legtovább, majdnem 8 évig Pákozdy László Márton.

²³ Ebből speciális egyedi okból minden generációban csak egy-egy emberünk maradt ki. Pokoly József a teológia után hosszabb ideig a Tisza-családnál nevelősködött, Soós Bélát pedig az első világháború akadályozta. Csánki Benjámintól tudjuk, hogy nagy tanulmányutakat tett, nagy nyelvismerete volt, de nem iratkozott be dokumentálható módon az egyetemekre.

ösztöndíjával végzett itt tanulmányokat. Nagyon fontos, hogy új úticélok is feltűntek: Genf és Zürich, London és Cambridge, Párizs és a Révész Imre további életútja szempontjából oly meghatározó hugenotta főiskola, Montauban. Új jelenség, ahogyan például Varga Zsigmond a tudományos pályára készülve tervszerűen építkezve sorra járta a tudománya szempontjából fontos centrumokat: két évig tanult Berlinben, egy évig Utrechtben, fél évig Genfben s egy évig állami ösztöndíjjal Berlinben, Londonban és Párizsban. Hasonló módszeres építkezést láthatunk Erdős Károly esetében is, aki egy évig tanult Berlinben, fél évig Zürichben, egy évig Cambridge-ben, majd Bécsben doktorált.

A harmadik nemzedéknél végleg eltűnt az úticélok közül Bécs. Ketten is tanultak a Stipendium Bernardinum több éves ösztöndíjával Utrechtben (Tóth Endre, Pákozdy László Márton), s erősen hangsúlyos maradt Németország is. Igazi újdonságot jelentett viszont az úticélok között az Amerikai Egyesült Államok feltűnése. Itt Vasady Béla az úttörő, aki egy vagyons amerikai evangélikus támogatásával, de jól átgondolt program szerint két évig tanult a német-svájci származású reformátusok daytoni szemináriumában, majd egy évig az amerikai presbiteriánusok legnagyobb teológiai főiskoláján, a princetoni szemináriumában. Clevelandben szentelték lelkésszé s Princetonban szerzett magisteri fokozatot, ahol az egyetem bölcsészeti karán is hallgatott előadásokat. Czegléd Sándornak (1883-1944), a nagytudományú teológusnak, bibliafordítónak a fia, szintén Czegléd Sándor, még tervszerűbben képezte magát a tudományos pályára. Egy évet végzett a pápai teológián, egy évet Budapesten, majd családi támogatással Vasadyhoz hasonlóan két évig tanult Dayton s egy évig Princeton teológiai szemináriumában. Utóbbi városban bölcsészeti tanulmányokat is folytatott. A Délnyugat-Ohio-i egyházmegyében szerzett lelkészi képesítést. Ezután hazai segédlelkészkedés közben még a német teológiai tudománnyal is ismerkedett Halle-Wittenbergben. Török István már középiskolás korában német nyelvterületen megszerezte a szükséges nyelvtudást, majd a Berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a negyedik egyetemi tanévet Berlinben végezte. Később állami ösztöndíjjal Münsterben és Marburgban volt hallgató. Szisztematikusan tanulmányozta a korabeli német teológia legnagyobbjait. Berlinben A. von Harnack-ot, Münsterben K. Barth-ot, Marburgban R. Bultmann-t hallgatta. A harmadik generáció legfiatalabb tagja, Pákozdy László Márton az 1932-33-as tanévet ösztöndíjasként töltötte a halle-wittenbergi egyetemen, ahol professzora támogatásával elnyerve az állami Humboldt-ösztöndíjat még egy évig folytathatta teológiai és nyelvészeti tanulmányait. 1934-től három évig a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával Utrechtben végezhetette ószövetségi, egyetemes vallástörténeti és asszirológiai tanulmányait.

Áttekintve a debreceni hittudományi kari tanárok három nemzedékének peregrinációs gyakorlatát, két fontos tendenciát állapíthatunk meg. A tudományos pályára kerülő/készülő magyar református teológusok külföldi tanulmányi célpontjai nemzedékenként mindig újabakkal bővültek, s ezzel az újabb generációk tudományos tájékozódásának horizontja is fokozatosan tágult. A másik fontos tendencia az egyéni tudományos építkezés tudatosságának, rendszerességének erősödése. Mindez szerepet játszott abban, hogy a magyar teológiai gondolkodás színvonala emelkedett, s a magyar református teológusok

munkálkodása egyre inkább lépést tudott tartani a világ protestáns teológiájának újabb fejleményeivel. Már az első nemzedékben előfordult, a másodikban még inkább, hogy nemzetközi ismertséget szerzett valaki s fontos tudományos kapcsolatokat ápolt. A harmadik generáció teológusairól pedig megállapíthatjuk, hogy valamennyien nemzetközileg ismert, elismert, megbecsült tudósok lettek (Vasady Béla, Török István, Czeglédy Sándor, Pákozdy László Márton).

Az ösztöndíjas utak irányával valamelyest összefügg tanáraink nyelvismerete is. A döntő természetesen azért a magyar középiskola és a magyarországi református teológiai képzés mindennapi gyakorlata. Ebből következően ugyanis mind a húszan használni tudták a német nyelvet, a latint, az ógörögöt és a hébert.²⁴ Valószínűleg az is a református teológiai kultúra sajátossága, hogy a professzorok majdnem egyharmada (6 fő) volt különböző keleti nyelvek ismerője. Az ószövetséggel vagy a vallástörténettel foglalkozók változó összetételben ismerték az arab, szír, arámi, asszír, óegyiptomi és sumér nyelveket. A nyugati élő nyelvek közül a német után az angol volt a legismertebb. Tizenegyen tudtak valamilyen szinten angolul. Érdekes módon a három nemzedék itt nagyjából ugyanolyan arányban szerepel, jóllehet az első nemzedékből senki sem volt angliai vagy amerikai ösztöndíjas. A nyelvtudás szintjében azért bizonyára előnyben voltak a második és harmadik nemzedék angol nyelvterületen járt tagjai. A hollandul tudó hét professzor viszont egy kivételével hollandiai ösztöndíjas volt. Olaszul ketten beszéltek, a sokféle nyelvet tudó Csánki Benjámín és Kállay Kálmán. Kállay szülőhelyén, Pozsonyban a szlovák, s szolgálati helyén, Bukarestben a román nyelvet is elsajátította. Románul ezenkívül még hárman tudtak, olyanok, akik szülőföldjük egyes nyelvterületéről hozták ezt az ismeretet. Révész Imrével zárhatjuk a nyelvismeret számba vételét, ő ugyanis az ötvenes években hatvanegynéhány évesen nyelvtanfolyamon igyekezett elsajátítani az orosz nyelvet is.

A tudományos pályára kerülésnek, egyéni előrehaladásnak egyre fontosabb előfeltételévé vált a tudományos fokozatok megszerzése is. Nyilvánvaló, hogy a fokozattal való rendelkezés, vagy annak hiánya nem feltétlenül biztos jele egy-egy tudós kvalitásainak, eredményeinek. Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a tudományos fokozatok megszerzésével kapcsolatos stratégia alakulása igen jó mutatója egy tudományág professzionalizálódásának. A tanárainknál jelentőséggel bíró fokozatok növekvő súly szerint a következők voltak: teológiai akadémiai magántanárság; egyetemi licenciátus; egyetemi doktorálás; egyetemi magántanári habilitáció.²⁵ Az első tanári nemzedék nyolc tagjából háromnak még semmilyen tudományos fokozata nem volt (Kiss Ferenc, Sass Béla, Csánky Benjámín). Pokoly Józsefnek egy kései államtudományi doktorátusa, Ferenczy Gyulának egy szintén kései bölcsészdoktorija volt történelemből. Zoványi Jenő viszont már fiatalon magántanári címet szerzett a sárospataki teológiai akadémián. Egyetemi szintű szakirányú

²⁴ A nyelvismeret szintjében azonban nyilván lehettek különbségek, aminek a pontosítására nincsenek eszközeink.

²⁵ A már pályán levők tudományos elismerésének formái: tiszteletbeli egyetemi doktor; tudományok doktora; MTA tag.

fokozata csak Erdős Józsefnek és Lencz Gézának volt. Mindketten a bécsi egyetemen szereztek licenciátust, majd néhány év múlva ugyanott doktoráltak. Kortársai közül Erdős József a második magyar volt, aki teológiai doktorátust szerzett.

Magyarországon a debreceni hittudományi kar megalakulása előtt nem lehetett protestáns teológiából egyetemi doktorátust szerezni. Ez még a második nemzedék lehetőségeit is befolyásolta. Mindenesetre közülük már csak egy tanárnak, Csikesz Sándornak nem volt semmilyen fokozata. Rajta kívül mindannyian teológiai akadémiai magántanárságot szereztek huszonéves korukban. Ebben a nemzedékben ez volt a meghatározó teológiai irányú fokozat. Ugyanis szintén Csikesz kivételével mindannyiuknak volt egyetemi doktorátusa is, de ebből négy bölcsészdoktori²⁶ s csak kettő teológiai. Erdős Károly az apai minta szerint Bécsben doktorált (1920), amit Debrecenben honosított (1925). Tanáraink közül Kállay Kálmán az első, aki a debreceni hittudományi karon szerzett teológiai doktorátust (1926). A második generációnál az első nemzedékhez képest az is új, hogy 1927-ben ketten a debreceni hittudományi karon habilitáltak egyetemi tanári pályázatuk előtt. (Erdős Károly, Révész Imre.)

A tudományos fokozatok jelentősége, súlya tovább nőtt a harmadik nemzedéknél. Mindenkinek volt valamilyen fokozata, s néhányuknak kettő- sőt háromféle is. A második csoportnál jellemző teológiai akadémiai magántanárság intézménye itt lassan eljelentéktelenedett, csak két ilyen fokozatszerzés volt. A harmadik generációban a meghatározó az egyetemi teológiai doktorátus lett. Mind a hatan a debreceni hittudományi karon doktoráltak 1927 s 1942 között. Négyüknek szintén ezen a karon megvolt a magántanári habilitációja is 1931 és 1942 között. A kar, mint tudományos intézmény megszilárdulásának, autonómiájának biztos jele, ha maga szabja meg a minősítési feltételeket a karra való bekerüléshez s biztosítani és ellenőrizni is tudja a feltételek teljesülését mind a promotio, mind a habilitálás tekintetében.²⁷

Adattárunkban még több olyan adatsor van, amelyek segítségével professzorainknak a tudományos életben betöltött szerepét elemezhetjük. Ilyen például a hazai tudományos és művészeti társaságokban elfoglalt helyre vonatkozó adatsor. Itt jellemzően két társaság szerepel leggyakrabban. Az egyik az 1889-ben alapított, s 1924-ben újjászervezett Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amely a protestantizmus képviselőjét vállalta a magyar szellemi életben.²⁸ Az első generációból egy kivételével mindenki, a másik két generációból a többség volt itt választmányi tag. Makkai Sándor pedig a társaság elnöke is volt (1938-

²⁶ Ezek egyébként fiatal tudósaink szakirányának megfelelőek voltak: Varga Zsigmond – sémi összehasonlító nyelvész; Révész Imre – történelem; Kállay Kálmán – sémi filológia; Makkai Sándor – pedagógia.

²⁷ Paradox jelenség, hogy a fokozatszerzések fő szervezője, a tudományos minősítések motorja, a lankadatlan tudományszervező a második generáció fokozat nélküli Csikesz Sándora volt. 1934-ben egyébként ezért is kapta meg a pécsi tudományegyetem soproni evangélikus hittudományi karán a honoris causa címet.

²⁸ KÓSA LÁSZLÓ: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In: Reformátusok Budapesten 2. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 1084. p.; LÁSZLÓ FERENC: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története. In: Uo. 1325–1339. p.

1944). A másik társaság a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, amely Pokoly József alapító elnök kezdeményezésére 1922-ben alakult, s több szakosztállyal – 1949-es belügyminiszteri feloszlataáig – működve a legjelentősebb vidéki tudományos társaság volt.²⁹ A harmadik, kifejezetten szakmai szervezet, a Coetus Theologorum – Magyar Református Teológusok Munkaközössége Vasady Béla kezdeményezésére jött létre 1939 októberében a teológiai tudományok művelésére. Ennek vezetője is Vasady Béla lett. Néhány helyi, debreceni körben is szerepet vállaltak a teológiai professzorok: így az első nemzedék a Debreceni Protestáns Irodalmi Körben, s mindhárom nemzedék a Csokonai Körben. Makkai Sándor Erdélyben, majd Magyarországon is több irodalmi társaságnak volt tagja. Révész Imre és Erdős Károly a Magyar Történelmi Társulatban, Vasady Béla a Magyar Pszichológiai és a Magyar Filozófiai Társaságban vállalt szerepet. A fokozatosan élénkülő külföldi kapcsolatok ellenére viszonylag kevés részvételt tudunk dokumentálni a külföldi tudományos, vagy részben tudományos jellegű társaságokban.

Fontos mutató a különböző sajtótermékek, hetilapok, folyóiratok szerkesztésében való részvétel is. A húsz professzor közül a sokáig tiszántúli gyülekezetekben lelkészkedő Csánki Benjámint az egyetlen, aki nem vett részt lapszerkesztésben. A debreceni teológián végzők, mint évfolyamelsők általában a *Hittanszaki Önképzőköri Társulat Közlönyének* a szerkesztésével kezdték. A tiszántúli gyökerű első generáció a *Debreceni Protestáns Lapnál* folytatta (Erdős József, Ferenczy Gyula, Sass Béla). Ez az orgánus erős közéleti elkötelezettségű volt, s a század első évtizedeiben Debrecenben és a tiszántúli református területeken a politikai közvéleményt is igyekezett befolyásolni. A lap fontos szerepet játszott a két világháború között is (Erdős Károly és Révész Imre sokáig szerkesztette). Révész Imrének még 1945 után is sikerült újraindítania. 1908-tól jelent meg az Országos Református Lelkészegyesület lapja, a *Lelkészegyesület*, amely a lelkeszi érdekvédelmen túl a Baltazár Dezső-féle politikai protestantizmusnak is hatékony eszköze volt. Ferenczy Gyula, Lencz Géza és Kiss Ferenc felelős szerkesztésével jelent meg, majd a második generációból Erdős Károly szerkesztette 1926-tól Baltazár Dezső 1936-os haláláig. Lencz Géza Varga Zsigmonddal közösen 1916-ban indított folyóiratot *Debreceni Lelkeszi Tár* címmel. Akiknek a pályája Kolozsváron indult, élénk szerepet játszottak az erdélyi református egyházi sajtóban (Makkai László, Révész Imre). A pápai Tóth Endre pedig több dunántúli egyházi lapot szerkesztett.

A kifejezetten teológiai irányultságú lapok sorában az első a Révész Imre által Debrecenben 1921 és 1923 között szerkesztett *Hit és Élet*, amely komoly szerepet játszott abban, hogy a magyar református teológiai gondolkodás a lelki kálvinizmussal elindult a korábbi kritikai teológiától az ige-teológia irányába. Csikesz Sándor nagyszabású vállalkozása volt az 1925-ben elindított *Theológiai Szemle* című folyóirat az Országos Református Lelkészegyesület kiadásában. Az igényesen szerkesztett folyóiratban a legkülönbözőbb teológiai diszciplínák területéről jelentek

²⁹ BAKÓ ENDRE: A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság történetéhez. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XI. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1984. 91–106. p.

meg tanulmányok, friss hazai és nemzetközi lapszemlével együtt. A folyóirattal párhuzamosan jelent meg szintén Csikesz szerkesztésében a *Theológiai Tanulmányok* című sorozat is. Csikesz 1940-es halála után a Coetus Theologorum gondozta a folyóiratot Vasady Béla főszerkesztésével. Vasady különben fiatal professzorként már maga is alapított folyóiratot 1935-ben *Igazság és Élet* címmel, amelynek célkitűzése a gyakorlati lelképásztori feladatok segítése volt. Kiemelkedő Révész Imre szerkesztői tevékenysége, aki részt vett a *Református Szemle* (1913–1920), a *Protestáns Szemle* (1924–1938, 1941–1944), a *Reformáció* (1925–1931), az *Igazság és Élet* (1935–1944), valamint a *Református Jövő* (1940–1944) szerkesztésében. Fő- és felelős szerkesztőként jegyezte a *Debreceni Protestáns Lapot* (1926–1933, 1938–1944, 1945–1949), s főszerkesztőként a *Református Életet* (1934–1944).

Nincs most terünk az adattárunkban egyébként dokumentált közéleti és politikai szerepvállalások részletes elemzésére sem. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az első generáció tagjai kevés kivétellel ezen a területen is nagyon aktívak voltak. Négyen közülük, Ferenczy Gyula, Lencz Géza, Pokoly József és Zoványi Jenő tagjai voltak valamilyen szabadkőműves páholyoknak. Volt közöttük több debreceni törvényhatósági bizottsági tag: Csánki Benjámin, Ferenczy Gyula, Lencz Géza. Ferenczy Gyula egyik megszervezője volt a debreceni Városi Pártnak (1906), debreceni elnöke 1918 decemberében az Országos Köztársasági Pártnak. Kiss Ferencet 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiszgazda és Földműves Párt színeiben. Ismeretes a második generációból Makkai Sándor és Révész Imre szerepvállalása. Utóbbi már püspökként a második világháború utáni újrakezdésnél a debreceni helyi politikában és az Ideiglenes Nemzetgyűlésben is nagyon aktív volt. Mindez részleteiben és összefoglalóan is alapos, kimerítő elemzést kívánna.

Izgalmas – teológiai szakértelmet igénylő – feladat lenne a három generáció teológiai gondolkodásának összehasonlítása is. A külföldi tanulmányok bemutatásánál már említettük, hogy a peregrináció irányai is befolyásolhatták az egyes nemzedékek teológiai horizontjának alakulását. Kellő kompetencia hiányában nem vállalkozhatunk arra, hogy érdemben taglaljuk professzoraink teológiai irányultságának változásait, de anélkül, hogy az egyes megemlített teológiai irányzatokat érdemben jellemeznénk, Koncz Sándor alapvető magyar teológiatörténeti munkájának szempontjait felhasználva teszünk néhány megállapítást.³⁰ Megállapíthatjuk, hogy az első nemzedék teológiai gondolkodásának forrásai a liberális teológia és a debreceni modern ortodoxia voltak. Ha eltekintünk a kritikai irányzat kiteljesedését jelentő teológiai liberalizmushoz mindvégig következetesen ragaszkodó Zoványi Jenőtől, akkor azt mondhatjuk, hogy a többiek, akik valamennyien Debrecenben végezték a teológiát, az egyházas kálvinizmus valamelyik árnyalatához tartoztak. Ezen belül Ferenczy Gyula például közelebb állt a liberális teológiához, Lencz Gézánál komoly szerepe volt a liberalizmus vallástudományi törekvéseinek, viszont Erdős Józsefnél és

³⁰ KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942.

Kiss Ferencnél hangsúlyosabb volt a biblikus alapokon álló, a református hitvallásokhoz ragaszkodó tendencia.

A második nemzedékből a vallástörténettel foglalkozó Varga Zsigmondnál, de bizonyos mértékig Kállay Kálmánnál is még jelen volt a vallástudományi teológia történeti criticizmusa. Az utóbbi professzor teológiai álláspontja azonban egyértelműen az egyházas kálvinizmus irányzatához sorolható. Szintúgy ehhez a konfesszionális irányzathoz tartozott Csikesz Sándor és Erdős Károly is. A második generáció két kiemelkedő tagja, Révész Imre és Makkai Sándor pedig jobbára önálló felismerés alapján már elmozdult innen az új reformátori ige-teológia irányába. A harmadik nemzedék tagjai a történelmi kálvinizmus felé hajló Tóth Endre kivételével valamennyien végrehajtották azt a kopernikuszi fordulatot, hogy az isteni kijelentést, az élő Igét helyezték teológiájuk középpontjába. Részben önállóan, részben a barthiánizmuson, a dialektikai teológián vagy az egzisztenciális teológián keresztül, de a harmadik nemzedék tagjai eljutottak az ige-teológiához.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat. Az adattár címszavai

Név – névváltoztatás
hivatás
(Vallás, szül. hely és időpont – Megh., hely és időpont; hol nyugszik.)

Nemesség:
Apja:
Apai nagyapja:
Apai nagyanyja:
Apai dédszülők:
Anyja:
Anyai nagyapja:
Anyai nagyanyja:
Anyai dédszülők:
Testvére(i):
Felesége:
Gyermeke(i):
Középiskola:
Felsőfokú tanulmányok Mo.-n:
Külföldi tanulmányok, ösztöndíjak:
Oklevél:
Nyelvismeret:
Tudományos fokozatok:
Nyilvános rendkívüli egyetemi tanár:
Nyilvános rendes egyetemi tanár:
Egyetemi tisztségek:
Nyugdíj:
Életút:
MTA tagság:
Díszdoktor:
Tudományos, művészeti társulat, egyesület:
Külföldi és nemzetközi tudományos társaság, szervezet:
Szerkesztőségi tagság:
Közéleti társaság, szerep:
Egyházi tisztségek:
Politikai szerep:
Kitüntetések:
Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség:

2. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak kinevezési időpontja és tanszékének neve

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Csánki Benjamin Füzesgyarmat (Békés m.)	1868	1914. aug. 26., nyrt 1918. máj. 10., nyrt	1918. máj. 10. tanszékcseré 1938. jún. 30. nyugdíj	vallástörténet és rokontudományok keresztyén erkölcsstan
Erdős József Szatmárnémeti, (Szatmár m.)	1856	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 6. nyugdíj	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Ferenczy Gyula Aranyosmedgyes, (Szatmár m.)	1861	1914. aug. 26., nyrt.	1921. szept. 22. kényszernyugdíj	egyházi szónoklattan és egyházszertartástan (gyakorlati teológia)
Kiss Ferenc Kenderes, (Jász-Nagykun-Szolnok m.)	1862	1914. aug. 26., nyrt.	1933. jún. 30. nyugdíj	belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok 1917-től lelkipásztorokodástan
Lencz Géza Vámospércs, (Hajdú m.)	1870	1914. aug. 26., nyrt.	1932. ápr. 29. elhunyt	rendszeres hittan és segéd tudományai később dogmatika és vallásbölcselet
Pokoly József Ór, (Szabolcs m.)	1866	1914. aug. 26., nyrt. 1922. dec. 11., nyrt.	1922. dec. 11. tanszékcseré 1930 nyugdíj	bölcsészettud. kar, egyetemes történelem; hittud. kar, keresztyén egyháztörténelem
Sass Béla Albis, (Bihar m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1928. jan. 19. elhunyt	ószövetségi írásmagyarázat és rokontudományai
Zoványi Jenő Szilágyzovány, (Szilágyménfőcsanak m.)	1865	1914. aug. 26., nyrt.	1922. jún. 1. kényszernyugdíj	egyháztörténelem
Varga Zsigmond Marosdécse, (Torda-Aranyos m.)	1886	1921. máj. 26., nyrt.	1944. jan. 1. nyugdíj (betegség miatt)	vallástörténet és rokontudományai
Csikész Sándor Drávafok, (Somogy m.)	1886	1923. márc. 29., nyrt.	1940. febr. 18. elhunyt	egyházszertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia
Kállay Kálmán Pozsony, (Pozsony m.)	1890	1928. okt. 6., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	ószövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Erdős Károly Újsóvár, (Bács-Bodrog m.)	1887	1929. máj. 28., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	újszövetségi írásmagyarázat és segéd tudományai
Révész Imre Pápa, (Veszprém m.)	1889	1930. szept. 15. nyrt.	1942. jan. 31. lemondás püspöki tiszt miatt	egyháztörténelem

Vasady Béla Arad, (Arad m.)	1902	1934. júl. 18., nyrkt. 1938. júl. 28. – nyrt.	1938. júl. 28. 1949. jún. lemondás külföldre távozás miatt	dogmatika dogmatika
Makkai Sándor Nagyenyed, (Alsófehér m.)	1890	1936. jún. 3., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	pasztorális teológia
Czeplédy Sándor Nagysalló, (Bars m.)	1909.	1940. okt. 19., nyrkt 1945. nov. 10., nyrt	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	homiletika, liturgika, valláspedagógia homiletika, liturgika, valláspedagógia
Török István Tiszaeszlár, (Szabolcs m.)	1904	1941. szept. 13., nyrkt. 1945. nov. 10., nyrt.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	keresztény erkölcsstan keresztény erkölcsstan 1949. szept.-től dogmatika
Soós Béla Rákoscaba, (Pest m.)	1896	1942. jún. 30., nyrt.	1945. aug. 6. elhunyt	egyháztörténelem
Pákozdy László Márton Hódmezővásárhely, (Csongrád m.)	1910	1945. dec. 18., nyrkt. 1949. jún. 17., nyrt.	1949. jún. 17. 1950. aug. 31. a kar megszűnése	általános és bibliai vallástörténet általános és bibliai vallástörténet
Tóth Endre Hajdúszoboszló, (Hajdú m.)	1899	1947. máj. 19., nyrt.	1950. aug. 31. a kar megszűnése	egyháztörténelem

3. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak külföldi egyetemi tanulmányai (születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Bécs, prot. teol. int.	Németország	Hollandia	Svájc	Anglia - Skócia	Franciaország	USA
Erdős József	1856	1877. okt. – 1879. júl. 1888: licenciátus 1891: teol. doktor	Elberfeld: 1879. aug. – dec.					
Ferenczy Gyula	1861	1883. nov. – 1884. ápr.	Berlin: 1888. ápr. – 1889. jún.					
Kiss Ferenc	1862	1886. okt. – 1887. júl.						
Sass Béla	1865		Berlin: 1887. okt. – 1889. márc.					
Zoványi Jenő	1865			Utrecht: 1888. okt. - 1889				
Pokoly József	1866							
Csánki Benjamin	1868							

Lencz Géza	1870	1895. okt. – 1896. júl. 1899: licenciátus 1907: teol. doktor		Utrecht: 1896. nov. – 1897. máj.				
Csiksz Sándor	1886		Berlin: 1908. nov. – 1909. aug.					
Varga Zsigmond	1886		Berlin: 1908. okt. – 1909. márc. 1909. okt. – 1910. aug.	Utrecht: 1910. nov. – 1911	Genf: 1909. ápr. – aug.	London:	Párizs:	
						1912-ben egyéves állami ösztöndíjjal		
Erdős Károly	1887	1914: licenciátus 1920: teol. doktor	Berlin: 1910. okt. – 1911. márc.		Zürich: 1912 első fele	Cambridge: 1911		
Révész Imre	1889						Montauban: 1910. nov. – 1911. júl.	
Kállay Kálmán	1890			Utrecht: 1911. nov. – 1914. máj.				
Makkai Sándor	1890							
Soós Béla	1896							
Tóth Endre	1899			Utrecht: 1921-1923. szept.				
Vasady Béla	1902							Dayton – Ohio: 1922-1924 Princeton: 1924-1925
Török István	1904		Berlin: 1926 – 1927. szept. és 1928. márc. – szept. Münster: 1928/29.-es tanév I. félév Marburg: 1928/29.-es tanév II. félév					
Czeglédy Sándor	1909		Halle – Wittenberg: 1936. szept. – 1937. febr.					Dayton - Ohio: 1929-31 Princeton: 1931-1932
Pákozdy László Márton	1910		Halle – Wittenberg: 1932 – 1933; 1933-1934	Utrecht: 1934-1937. máj				

4. sz. táblázat. A hittudományi kar tanárainak tudományos fokozatai (születési év szerinti sorrendben, három nemzedéki csoportban)

Név	Szül. év	Akadémiai magántanár	Egyetemi doktori fokozat	Egyetemi magántanár	Egyéb fokozat és honoris causa cím
Erdős József	1856		bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1888. ápr. 9. uo., teológiai doktor: 1891. márc. 1.		genfi egyetem, Dr. h. c.: 1913 debreceni tud. egy., hittud. kar.: Dr. h. c.: 1946. aug. 10.
Ferenczy Gyula	1861		kolozsvári tud. egy., bölcsész-doktor (egyetemes és magyar történelem): 1900. okt.		
Kiss Ferenc	1862				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1929
Sass Béla	1865				
Zoványi Jenő	1865	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1891			debreceni tud. egy., hittud. kar, Dr. h. c.: 1917. dec. 15. MTA Tudományos Minő-sítő Biz., történettudományok doktora: 1956
Pokoly József	1866		bp.-i tud. egy., jogi kar, államtud. doktor: 1914		
Csánki Benjamin	1868				
Lencz Géza	1870	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára: 1902	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1899. márc. 18. uo., teológiai doktor: 1907. júl. 15.		

Csikesz Sándor	1886				pécsi tud. egy., soproni evang. hittud. kar, Dr. h. c.: 1934. máj. 13.
Varga Zsigmond	1886	kolozsvári ref. teol. akad., magántanára, ó- és újszövetségi bibliai tudományok: 1911. nov. 6.	bp.-i tud. egy., bölcseztud. kar, bölcsezdoktor (sémi összehasonlító nyelvészet): 1911. nov. 4.;		
Erdős Károly	1887	debreceni ref. kollégium teológiai akad. magántanára, egyháztörténet: 1913	bécsi protestáns teológiai int., teológiai licenciátus: 1914 uott. teológiai doktor: 1920, (1925-ben honosította a debreceni egy.)	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, az egyháztörténe- lemnek az egyetemes egyház- történelemre és rokontudomá- nyaira (patrisztika, dogma- történet, symbolika) kiterjedő szakcsoportja: 1927. ápr. 13.	
Révész Imre	1889	sárospataki ref. teológiai akad. magántanára: 1913. szept. 5.	kolozsvári tud. egy., bölcsezdoktor: 1916. jún. 3.;	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára: 1927. ápr. 13.;; uo. egyetemi nyilv. rendes tanári cím: 1942. márc. 4.	MTA lev. tag: 1935 MTA r. tag: 1946
Kállay Kálmán	1890	pápai ref. teol. akad. magántanára: 1920. jún. 16.	bp.-i tud. egy., bölcsezdoktor (sémi filológia): 1922. jún. 3. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, (őszövetségi szakcsoport): 1926. jún. 20.		

Makkai Sándor	1890	kolozsvári ref. teológiai fakultás magántanára, rendszeres teológiai tudományok (vallásbölcselet, hit- és erkölcsstan) és gyakorlati teológiai tudományok szakcsoport: 1917. máj. 14.	kolozsvári tud. egy., bölcsészettud. kar, bölcsész-doktor, pedagógia: 1912. dec. 14.;		
Soós Béla	1896		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1930;	debreceni tud. egy., hittud. kar, egyháztörténet magántanára: 1934	
Tóth Endre	1899	pápai teológiai akadémia magántanára, egyháztörténet szakcsoportból: 1927. ápr. 19.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1927. máj. 14.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, magyar protestáns egyháztörténet: 1942. máj. 6.	
Vasady Béla	1902		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológia szakcsoport: 1927. ápr. 9.;	debreceni tud. egy., hittud. kar, magántanára, az ige teológiája, valláslélektan, vallásbölcselet: 1932. júl. 26.	Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1925
Török István	1904		debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1932. febr. 20.;	debreceni tud. egy., hittud. kar magántanára, keresztyén erkölcsstan: 1941. febr. 8.	bp.-i teol. akad.: Dr. h. c.: 1989
Czeplédy Sándor	1909	pápai teológiai akadémia magántanára, gyakorlati teológiai szakcsoport: 1938	debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor, rendszeres teológiai szakcsoport: 1936		Princeton Theological Seminary, Master of Theology: 1932. máj. bp.-i teol. akad., Dr. h. c.: 1989

Pákozdy László Márton	1910		utrechti egyetem, teológiai doktori szigorlat: 1936. jún.29. debreceni tud. egy., hittud. kar, teológiai doktor: 1942;		berlini tud. egy., Dr. h. c.: 1960 bécsi prot. teológiai int., Dr. h. c.: 1965 MTA Tudományos Minősítő Bizottsága, nyelvtudományok doktora: 1983. júl. 1.
--------------------------------------	------	--	---	--	--